

Illyés Gyula levele

Tihany, 1966. november

Kedves Barátom,

a New York-i PEN-tanácskozások befejező ülése után az egyetem aulájában egy európai írőküldöttség két tagja meghívott a követségükön rendezendő fogadásra. Ezt válaszoltam:

– Egy olyan ország ünnepségre, amely a magyarokkal milliószámon mint kisebbrendűekkel bánik, magyar író nem teheti be a lábát.

Ez roppant kínos volt nekem. Vendég hívás: megbecsülés; arra nem ez a felelet. Azzal a két íróval előző héten egy híres amerikai drámaíró házában baráti vacsorán vettem részt; műveiket nem ismertem, de személyük jó ajánlólevél volt könyveikhez. Mondhatnám, testileg is meggyötört, mint mindig, a bennem lezajló indulat, épp azért tán, mert sikerült a külső megjelenését tökéletesen visszatartanom magamban. Ilyen néha napokig emészt.

Mégsem tettem másként. Évek óta munkálok magamban egy filozófián. Papírra belőle hosszabb, de aztán mégsem publikált részletet csak egyszer vettem, annak az ismeretlen parasztkatonának a felelősségéről, tehát nem a kapitánya, nem a tábornoka, nem a császára felelősségéről, hanem személy szerint az övéről, aki a maga korának legnagyobb parasztvédő lángelméjét mint egy vesztett csata civil menekülőjét lóhátról leszúrta.

Meddig hat le egy közösség felelőssége személy szerint a tagjaira? Jobban kiélezve; ha részese vagyok egy közösség által teremtett anyagi vagy erkölcsi előnyöknek, milyen mértékben vonhatom ki magam e közösség esetleges erkölcsi hátrányai, néven nevezve, bűneinek következményei alól?

Hogy még tisztább legyen a helyzet képe, helyezzük mintegy színpadi fénylővélő alá, drámai jelenetbe. A diplomatáknak megvan a maguk sajátos nyelvük és szerepük a népek érintkezésében. De mit válaszoljunk mi, akiknek szintén megvan a magunk nyelvünk és szerepünk, ha mosolygó arccal, pezsgőspohárral kezében hozzánk lép valaki, s barátságát kínálja, épp azért koccintva még kedvesebb mosollyal, mert hisz ő egy olyan közösség kiváltságosa – ha nem képviselője –, melyet súlyosan elmarasztal világszerte minden erkölcs egy olyan közösség elleni vétékben, amelynek viszont én vagyok valamiféle képviselője? A válaszmosoly, a visszakoccintás augurok örvendezése lenne.

No de azt mégsem, kétezer év kereszténység után. No de annál mégis többet kell adnunk magunkra kétszáz évvel Kant után.

Még csak a befejezést írom ide. Ahogy ilyenkor az idegfeszültség diktálja, a kelleténél is bővebben kértem elnézést: lesújtana, ha akár őket, akár a követ urat személyében megszorítottam volna. Megértették, mosolyuk ezúttal valóban elnézést fejezett ki. Az egyik olyan arcot viselt, aminőt Észak-Olaszországban látni, a másik, aminőt Szicíliában. Az utóbbi búcsúzóul még nevetett is ezzel:

– Chauviniste, va!

Vagyis magyarul körülbelül: Nézd, a sovinsztáját!

Mit szoktak tenni a bölcsek? Két karom széttárva bűnbánóan meghajoltam, de mosollyal szintén.

Elhallgattam ugyanis az indokolást. Azt (amit ott a forgatagban hosszas lett volna kifejtennem), hogy én a humanizmusnak világeletemben csak egy fajtát ismertem el: a tevőlegest – az „aktív”-at; a következményeket kívánót és szülőt. A másiktól, a passzívtól, amely csak lamentációt és papolást terjeszt, elsősorban írói voltomban idegenkedem. Szívem mélyén tehát viselkedésemet általános érvényűnek éreztem minden írástudó számára. Hisz erre épp ők – a legfőbb szókimondók szoktak rá. Azokat a tán szokatlanul érdes szavakat tehát én a mi Petőfink és Adynk hatása alatt ejtettem ki. De Walt Whitman vagy Romain Rolland sugallatára is. Hajdani szürrealista eszmetársaim, Crevel, Breton, Aragon elvterrorja alatt; nekik – és ifjúságomnak – nem tudok számot adni, ha másképp viselkedem.

E jelenet kínossága nyilallt belém, amidőn a budapesti költői napok zárórtekezlete után Ctibor Štítnický ajkáról csaknem szó szerint azt hallottam, amit a New York-i konferencia végén; meghívott a csehszlovák nagykövet úr nevében a követségen harmadnap adandó fogadásra.

Két napig gondolkodhattam volna, elmenjek-e. Tíz okom is adódott a szíveslátás udvarias elhárítására; Tihanyba készültünk, francia barátainkkal.

Elmentem a fogadásra, ha megkésve is: más teendőt elhanyagolva. Holott lett volna belső okom is, hogy – ne kelljen próbára tennem idegzetünknek azt a részét, amit valaha egyszerűbben lelkiismeretnek hívtak.

Csehszlovákia területén engem megaláztak. Rám szóltak, ott is, hogy ne beszéljek az anyanyelvemen. Ilyen szavakkal rápirítottak a társaságomban levő nőre, a feleségemre is anélkül, hogy módom lett volna őt megvédenem. Tudtomra adták tehát, nem is egyszer, hogy nem látnak szívesen. Mivel ezt olyan városban, illetve olyan tartományban közölték velünk, ahol mondhatnám mindenki az általunk használt nyelvet beszélte, a magyart, arra kellett következtetnem, abból a városból, illetve tartományból mindenkit a saját otthona elhagyására készítettek. Ez zavarba ejtett, annál erősebben, mert az utcákon mindenütt föliratok voltak, a humanizmus felső fokának, a szocializmusnak szent varázsmondataival; igaz, hogy nem a lakosság anyanyelvén.

Itt mondom el, miért is fogadtam el a meghívást.

Az első ok, hogy a gesztus, amellyel egy házigazda az otthonát kitarta előttem, az itt Budapesten történt. Itt magam is házigazda vagyok. Vendéglátója azoknak a csehszlovák íróknak, akik engedve hívásunknak, otthonunkat, Magyarországot megtisztelték.

Részükről nemcsak hogy bántalom nem ért, hanem olyan európai magatartást tapasztalhattam, amely az eszmei egyetértésen túl az érzelmi egyetértéshez, a barátságoz vezethetett.

Nem ők voltak az elsők. Tán később elmondom azt is, mi volt az előzménye, hogy Nezvallal egykor a protokollszerű bemutatkozás után néhány órára úgy fogtunk kezdet, hogy nemcsak a kettőnk szemébe kívánczított nedvesség, hanem úgy éreztem, a körülöttünk állókéba is.

Volt más ilyen érzelmi okom is. Említsem csak a legmélyebb gyökérzetüket.

Hrúz Máriának, Petőfi édesanyjának alakja nekem különösképpen kedves. Sokat foglalkoztam vele. Csetepatéim is voltak miatta; meg kellett védenem. Amiatt, hogy a magyart erős szlovákos kiejtéssel beszélte, lévén anyanyelve ez a nyelv. Ezt a tényt irodalomtörténetünk egy része eladdig zavartan kezelte. Petőfi Sándor, anyanyelvünk legnagyobb költője, az anyanyelvét nem az anyjától sajátította el oly tökéletesre, ezt az üres árkot nem tudták átlépni, nem tudtak háromig számolni. Akiért az ember szívósan harcol, azt szívósan megszereti, személyt, ügyet egyaránt. S vágyik mindjobban megismerni is. Még a két háború közt vincellért kellett fogadnunk. A családot egy szlovák házaspárra beszéltem rá, noha nem ismertem őket; ajánlólevelük a nyelvük volt. Örömmel hallgattam. Midőn megtudtam, hogy a szlovák az összes szláv nyelvnek afféle alapnyelve: nyelvtant vettem, hogy megtanuljam.

Mi vezetett még a Népstadion úti épületbe?

Az a reménység – már-már szándék –, hogy tán szót ejthetek mindarról, amit eddig elmondtam s még mondani fogok. Írók írókkal árnyalatosabban tudnak beszélni, mint politikusokkal és közigazdászok közigazdászokkal. Könnyebben is. Nem húzza őket, nincs rajtuk a napi teendő súlya. Bár felelősségé néha kétszeresen.

A kaput átlépve tudatosult bennem még egy biztató, szelídítő erő. *Anton Straka* nemes alakjának emléke. Ezt Magyarországon vers is halhatatlanítja: Szabó Lőrincé. Éppily halhatatlan mondatok illetik emlékét József Attila élettörténetében. Baráti szolgálatot tett nekik hivatalos minőségében is; igazi *attaché* volt, szívvel is kötött és kötő. A harmincas évek eleje táján a magyar költők közül ki tudta válogatni nem a legismertebbeket; baráti vendéglátásával két nagy terv megvalósítására kérte együttműködésüket; csehszlovák költők magyar nyelvű antológiájára és magyar költők cseh–szlovák nyelvű versgyűjteményére. Az előbbi hamarosan meg is valósult. A másik máig sem.

*

A teremben csupa író-találtam, vegyesen magyart és csehszlovákot, sőt csehszlovákiai magyart. Más-más nyelven, de egyaránt a szó mestereit. Ez megerősített abban, hogy ha valahol, itt szót tudunk érteni az úgynevezett kényes kérdésekben is. Ráadásul ezek az írók költők voltak. Ez azt jelenti, hogy a szó és a valóság még fegyelmesebb összeegyeztetői s formálói. Mert köddel természetesen csak a rossz költők táplálkoznak, illetve táplálják produkciójuk balga ámulóit.

Mert hisz abba, hogy játszanunk is kell a szavakkal, beletartozik, hogy a szavunkkal, a sajátunkkal nem játszhatunk. Kossuth nagy mondata, hogy a politika az egzisztenciák tudománya, fölmenti a napi politikust, ha jövőre nem azt állja, amit tavaly állt. Ilyenféle váltás után a költő leszerelheti, mert legfeljebb bakancsszíjként értékesítheti szent lantja híres idegeit.

A költők, akiket a teremben láttam – mintegy a ráadás ráadásául –, mind lírikusok voltak. A kifejezendő valóságnak tehát nem is szókovácsai, hanem afféle aranyívesei. Bizonyos voltam, hogy köztük, az árnyalat értői közt, egyenest a lényegbe vághatok.

*

Nem hiszem, hogy a hangnemre, amelyet megütöttem, az első alkalommal, a legjobb szó a *kötőzködés*. Štítnickýnek munkásságát, de személyét is hosszú évek óta ismerem s becsülöm. Ugyanígy Ján Smrekét. Forbáthtal a *Ma* emigrációs korszaka óta vagyok baráti kapcsolatban. Van egy hangnem, mikor kínos-keserves ellentétet olyanok próbálnak megbeszélni, akik alapjában valahol egyetértenek. Akik tehát szinte szégyenlik, hogy erre kényszerülnek. Akik azt a szégyenkezést ösztönösen tréfával leplezik.

Ősi tapasztalat: a nagyon-nagyon nehéz emelnivalóhoz mosolyogva állj oda. A tragikusan nehézhez mintha semmibe vennéd, oly könnyeden. Így egyrészt eltávolítod körödből a nagyképűt, a sutakezűt; az egyszerűekben és jóhiszeműekben viszont fölébreszted: van a megoldásra mégis remény. Ami aztán rád magadra is visszasugárzik.

Jó levegőt teremtasz a munkára, az együttműködésre. Még akkor is, ha ez – lehetetlennek látszik.

Azért beszéltem – nem kötekedve, hanem baráti vitát kínálva –, mert a könnyed hanggal mázsás érveket akartam az asztalra tenni, először az volt a számon: – egy nép érdekében. Minden nép egyetértése érdekében.

Ezeknek az érveknek csak egy részét mondtam el. Valamennyire itt sincs terem. Azt írom itt le, amit még ott mondtam volna el. Leveled jó alap, hogy logikai rendbe tegyem őket, akár tanári fegyelmezettséggel. Nagyra becsülöm a fegyelmet, ezt is azért, mert költő vagyok. Fegyelem nélkül semmiféle szenvedély nem kaphat formát, nem lehet köztulajdon.

*

A fegyelmezetten kimondandó kezdő tétel, hogy a magyarság anyanyelve körülbelül fél százada izzóan sütő gyűlölet pántjában él. Ez a pánt nem zár mindenütt, van kihagyása; messziről látszik csak gyűrűnek. Nem széles, nem tengersizű. Főleg nem egyforma vastagságú, s főleg mostanában nem: van, ahol ötszáz kilométer, de van, ahol csak ötven. Krakkóban, Varsóban bemutatkozásunk után ölelésre, meleg kézfogásra mozdul felénk a kar, arra Moszkvában, Kijevben is, Ljubljánában is, de Olaszországban, már Franciaországban is. Még a hűvös angolok is megtoldják egy halvány nyomással a szokásos parolát. Grúziában, Örményországban rögtön ráadás poharat töltet a rejtelmes – mert odáig miképp is elhatott? – együtttérzés. Nem említem a finneket s más nyelvrokonainkat, ahogy azokat a népeket sem, melyek azért rokonszenveznek velünk, mert nyelvük éppoly rokontalan, akár a mienk.

Egyforma a gyűrű izzása sem volt mindig. Változásaiból, ahogy a rózsaszínt, a bíbort és a fehéret cseréli – következtethetünk nemcsak erejére, hanem útjára, sőt eredetére; ahogy a villanyéra a fonál és a drót színeződéséből.

Az utóbbi években legalább tízszer kezdtem már új bekezdést – új gondolat beiktatását – azzal, hogy századunkat is előntötte egy pestis: a közösségi intolerancia soktünetű, de egy eredetű forróláza. Teret épp az tárt minden pusztítást fölülmuló dühöngésével, hogy azt hittük: ismerjük, fölkészültünk rá, tudjuk az orvosságát. A

XIX. századnak épp a legjobbjai vallották: a nemzeti vetélkedés – az akkori tünet – önmagától megszűnhet a gazdasági vetélkedés, a gazdasági ellentétek – főleg az osztályellentétek – megszűntével. Nyilván ez hatott még azokra is, akik a hitlerizmus méreggyökereinek kitépésétől várták ezeknek a gyökereknek az elhalását is. Méltó lehet tehát a döbbenet a jelenség láttán, hogy ezekből a gyökerekből milyen csalán-erdő ütötte föl fejét egész Európában; az egész világon. Azaz méltó lehetne, ha szembenéznénk vele. A téboly, a „meg nem gondolt gondolat”, amelyet a világ a század első felében az antiszemitizmus-jelenség elnevezéssel vont górcső alá, ma megnevezetlenül, rejtetten terjed és fertőz, túlcsapva rég a közelmúlt üldözöttjein. Mintha egy pokoli étvágy kevesellné a vért és könnyet, amit eddig szűröcsölt; mintha mind az csak kóistoló, csak szoktató lett volna. Nem lehet fölsorolni, hányféle szóval és indokkal, néha igen logikus, sőt tudományos indokkal – követel kielégítést.

A ragály tünetét mi még mindig a nemzeti sértettség címkéjével osztályozzuk. Anyanyelvünk, a magyar, azért kelt ingerültséget némely körülöttünk élő nép fiaiban, az a bizonyos gyűrű azért izzik fél százada egyre hevesebben körülöttünk, mert valaha a magyar anyanyelvűek is sértően viselkedtek e népekkel szemben. Nemzeti iskoláikat és műveltségi szervezeteiket a múlt század végén bezárták, folytatásaként annak, hogy e nemzeteket évszázadok alatt elnyomták.

Ezt az indoklást én soványnak tartom. Bár így volna. Akkor – megkövetéssel, jóvátétellel – túljuthatnánk a bajon. Szerintem a baj fészke mélyebb.

Ezt szeretném óvatosan kibontani, eddigi vitatársaink szeme előtt. Segítségükre számitva, indulatuk helyett; ezt magam is félreteszem. Egy közös operációra hívnám őket.

Mindazt, amire ott, a csehszlovák, illetve csehszlovákiai írók baráti válaszai közegette csak megindultam, azt szeretném most elmélyíteni, nagyobb kör észrevételeire számitva. A nacionalizmus Duna-völgyi fekélyeit kell fölvágnunk.

*

Az 1789-es forradalom kitörésének évében Franciaország lakosságának csaknem fele – pontosan 45 százaléka – nem a franciát vallotta anyanyelvűül. Hanem a breton, a baszkot, a katalánt, az oc nyelv különféle változatait.

A francia forradalom is rendet akart; újfélét, tökéleteset. Egységesítette az országban dívó sokféle mértékrendszert. A pénzt, a vámot, a bíraskodást, az adót, a közigazgatást.

Az utóbbi érdekében – vagyis a haladás szolgálatában – akarta egységesíteni a nyelvet is. Ez különben a latin lehanyagolása óta általános államgond volt. II. József is bevette gyorsfőzetű programjába.

A történetírás a nacionalizmust ettől az időtől számitja. Nem kétséges, hogy ez a nacionalizmus más volt, mint amit ma értünk e szón. A francia forradalmárok nem a francia nyelv erősítésére, nem valamiféle fölmagasztalására akarták az egységesítést. Ilyen eszközbe sem juthatott. A francia nyelv akkor állt kiteljesedése csúcán; numerikusan is a legelterjedtebb európai nyelv volt. Ez volt Európa minden országában nemcsak a nemzetek közti érintkezés, hanem a szellemi, a társadalmi érintkezés nyelve is. Erősítette ezt a francia irodalomnak az a – különösen erős – sajátossága, hogy az – ellentétben sok más népek irodalmával – nem egy országnyi közöséget vélt szolgálni már kezdettől fogva, hanem magát az egész emberiséget.

Az egy állam – egy nyelv gondolatával a francia forradalmárok tehát nemcsak hogy nem akarták a nem franciául beszélőket megkisebbiteni, valamitől megfoszta-

ni, hanem éppenséggel megerősíteni akarták, meggazdagítani azzal, hogy egy világ-ügyet szolgáló nyelv részeseivé teszik őket.

Ez az alapjában haladó szándék fordul visszájára később másutt is.

A Duna völgyében a XIX. század folyamán.

Sajátosan nemzeti – „nemzetiség”, „kisebbségi” – elnyomásról eladdig nem lehet beszélni. A magyar államiság 1526-ban megdőlt, a Duna völgyében ténylegesen Bécs vagy Konstantinápoly uralkodott. A diéták s főiskolák nyelve latin, a templom szószékén s az iskolában az a nyelv folyik, amit a falu ért. Mint mindenütt Európában, az egy állam – egy nyelv hiedelme s vele a nemzeti nyelvek kérdése voltaképpen az állam eszméjének megerősödésével jelentkezik. Nálunk ugyancsak egy szép kornak – a reformkornak – a haladó törekvéseivel.

A Habsburg-uralom óta olyan önálló magyar államiság, mely az egész országra kiterjedt, még az 1848-as forradalom alatt sem volt. Az országot hadak járták, ők szabták a törvényt. Az osztrák vérbírák megfogalmazásai (és ítéletei) szerint a Kosuth–Petőfi ösztönzésére kitört forradalom útján a magyar nyelvű lakossághoz az itt élő más nyelvűek-szokásúak közül csak kettő csatlakozott: a svábok és a „mózes-hitűek”. Akik nagy tömegükben magyarul nem is tudtak.

A többi a vezetőik mind a Habsburgok oldalán a német nyelvűek oldalára vitték.

Ezek, akár nálunk, az úgynevezett kiművelt emberek sorából kerültek ki; azokéból, akik ígényt tartottak, hogy népük életében olyan szerephez jussanak, mint Nyugaton a polgárság fiai.

Akár nálunk Petőfiék: hazát, nemzetet akartak teremteni.

A hitük és érdekük kettős izzásában.

A romantika korában.

Alig volt kor, mely a múltat oly hamisan – oly regényesen – ábrázolta volna, mint a romantika. Épp azért, mert a jövő szemlélete volt. Rögtön visszatérek rá, mint közös kínjaink egyik fő kútforrására. De menjünk csak előbb végig az úton.

Haynauék tébolyult aradi, pesti vérengzése után megint nincs magyar állam, magyar akarat. Bécs inkább a hű „nemzetiségeknek” kedvez, mintsem a rebelleseknek.

A kiegyezéssel – 1867-től kezdődik voltaképpen a keserű korszak. Ez kereken számítva ötven évig tartott. Ez volt a bűnök, a csalások nagy ideje. A harács-kapitalizmusnak és a korbács-feudalizmusnak az a szent uniója (az Alpok és az Urál, az Északi- és a Fekete-tenger között), amelyet ma mi, magyarok egy nagy szellemi s egy még nagyobb irodalmi mozgalom tiltakozásaiból és harcaiból ismerünk. Ennek egyik vára a *Huszadik Század* volt, a másik a *Nyugat*. De nézzük csak ezt a korszakot is regényességmentesen, szigorúan történelmileg.

Meghökkenve figyeltél fel, amikor megemlítettem a szlovákoknak ma is élő ellenszenvét 1874–75-tel, a három szlovák tanítási nyelvű középiskola s a Matica bezárásával kapcsolatban. Fölfigyelésben nem meghökkenés volt, mert hisz ismertem a szegyenletes tény; hanem fájdalom, mert ismertem a hátteret is.

Azok az iskolabezáró és egyéb intézkedések, melyek úgy elmérgesítették a már 1848-tól fogva elromlott szlovák–magyar viszonyt, Trefort Ágoston kultuszminisztersége alatt keletkeztek.

Trefort Ágoston a magyar demokrata: a „reform” mozgalom egyik értékes, tehetős alakja. Harmincévesen a 48-as Batthyány-kormányban már államtitkár. Aztán emigrál. Nyugat-Európát tanulmányozza, minden gondja, hogy Magyarországot Nyu-

gat-Európa szintjére emelje. Mint neve is mutatja: francia eredet. Őseinek hazája a példaképe.

A fájdalmas fonákság, hogy épp a jakobinusok egy állam – egy nyelv eszméje lebeg előtte, egész minisztersége alatt: 1872-től 1888-ig. Ő készítette a törvényt 1879-ben a magyar nyelv kötelező elemi iskolai oktatásáról, amely oly ellenhatást keltett, főleg a vallásos oktatás köreiben. Aztán bevezettette, 1833-ban, a német nyelv kötelező középiskolai oktatását. Ez ellen a magyar ultrák indultak föl. Nem hiszem hát, hogy elnyomni, megsemmisíteni akart. Központosítani, szerencsétlenül.

Mesterül Eötvöst vallotta, ezt a másik nagy „nyugatos”-t. A kiegyezés első kultuszminisztere ő volt. Ő, aki – ugyancsak emigrációban írt lángelméjű, nálunk kellően ez eddig csak egy lírai költő által rangjelzett művében, *A tizenkilencedik század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* címűben – a jövő irányító eszméiként a szabadságot, az egyenlőséget és a nemzetiséget taglalja, Tocqueville magaslatán! De suta egy helyzet volna, ha ezeknek a liberális nagyuraknak én bizonygatnám a jóhiszeműségét, aki osztályukat egy életen át löttem, az elnyomottak, a megalázottak oldaláról. Rendőrtisztek, szolgabírák arcpírító dolgokat követtek el, mentséget haló porukban sem kaphatnak. Noha ezek a magyar nyelvű lakosságot sem kezelték másként, még a sortüzet is beleértve, mint a más nyelvűt. Európa sajtója méltán háborodott föl azon a külön sérelmen, amit a szlovákok, a románok, a horvátok anyanyelvük miatt szenvedtek. Ez a korszak kerekén számítva 1890-től 1914-ig tartott, huszonöt évig tehát. De tegyük mégis hozzá, hogy nemcsak a *Huszadik Század* és a *Nyugat*, a Jászi Oszkár és Ady Endre vezette tábor állandó elszánt harca, szívből kelt fölháborodása közepette; szemben állt ezzel bizonyos fokig még a liberálisnak nem mondható testület: a klérus is. A magyar katolikus egyház e korszakának nagy hercegprímása: Csernoch, majd utódja, Serédi – az egykori Szaplucsek – csak szlovákos hangsúllyal, hibásan beszélt magyarul. Huszonöt évre szűkül tehát az az idő, melynek mágnások elkövette baklövéseit és bűneit lám ma a szocializmus hívei is keserülik.

E bűnöket, tekintet nélkül rugóikra, mind föl kell fednünk, szigorú pontossággal lajstromba kell vennünk. Élére kell tennünk annak a listának, melyre a Duna völgyében azóta elkövetett hasonló baklövéseket és bűnöket tartozunk éppoly szigorú pontossággal felsorolnunk, illetve kivizsgálunk, mert hisz ezek mondhatni egyáltalán nem kerültek az európai tudatba, vagy csak célzatosan, mint például a „demokrata” Benešek alatt kétszázötvenezer magyar földműves vagonba tereléséről és deportálásáról készült dokumentumfilmek; e tudományosan tárgyilagos listák összeadási vonalának meghúzása után kezdetjük a voltaképpeni számvetést.

De hol húzhatjuk meg – milyen időpontnál – ez az összegezési vonalat?

S meddig mehetünk vissza a számolásban? A történelmi valóságot természetesen élesen el kell választanunk a legendától és a szenvedély szülte hiedelmektől. Nem azért, hogy az utóbbiakat egyszerűen félredobjuk. Azokat külön kell vizsgálat alá vennünk; az egyiket az irodalomtörténet, a másikat a lélektan kínálta eszközökkel.

*

Point de repère-nek – tájolási pontnak – fogadván el, hogy a mai értelmű nacionalizmus a francia forradalom idejétől számítható, nagy óvatossággal kell értelmeznünk az ezt megelőző nemzetiségi, illetve anyanyelvi sérelmeket. Az elnyomható akkor is elnyomták, a gyengét akkor is pontosan a gyengesége arányában gyötörték.

De elsősorban osztályhelyzeti és vallási tekintetből. A történelem arról vall, hogy sem a jobbágyi rendbe való leszorításnál, sem a nemesibe való fölemelésnél anyanyelvi rosta nem volt. Főuraink jelentékeny része eredetileg idegen nevű: később magyarosodott el. Magyar eredetű nemesi családok ezerszám vették át a szlovák vagy román nyelvet. Mai, illetve XIX. századi sérelmet visszavetíteni mondjuk a XVI. századba, veszélyes fényvisszaverődést okoz, mégpedig úgy, mint a ködben haladó gépkocsik reflektorai: minél erősebb a fény, annál rosszabb a látáslehetőség.

Magyar diák csak felső egyetemi fokon hökken rá – ha egyáltalán van ilyenre érzékenysége –, hogy első „nemzeti” királyunk, Szapolyai János családjában, környezetében nem magyarul beszéltek. Nem Ulászlóban, Ferdinándban sem. A magyar államiság a XVI. században bukik el; ez azzal kezdődik, hogy népünk legnagyobb forradalmát véresen leverik, még véresebben megtorolják.

Nacionalista izgatásra roppant hálás jelenet volna Dózsának és társainak mártírúmat úgy ábrázolni, hogy vastrónra és karóba húzó kínzóik őket, a magyarul jajongókat, idegen szavakkal átkozzák és gúnyolják. Ilyen jelenet nincs irodalmunkban. Hasonló volt a szavak érintkezése kuruc hőseink, majd 48-as mártírjaink kivégzése és halára kínzatása során. Megaláztatásunk e külön körülményéről sincs irodalmi emlék. Holott szenvedélyben nem volt hiány. Mindennek elmondtuk Szapolyait, azaz Zápolyát, Dózsa megkínzóját, mert elmondhattuk ezt a homoszexuális, szadista tolvajt, el a bárgyú Ulászlót is; Caraffát, Bástát, Windischgrätzet, de bűneik között, sőt bűneik okai között sosem emlegettük azt, hogy más nyelvűek voltak; holott Zápolyát például kortársai „tót király”-nak hívták (a tót akkor jobbadán délszlávot jelentvén), de nem gúnyból, nem megrovásul.

A haza fogalma persze megvolt; de nem kell tán messzebb visszamennünk, hogy a „nemzet” fogalma, mint mindenütt, a magyar államban is ekkor ezzel párosult és nem az anyanyelvel.

Óriási bizonyítékunk van. Irodalmunk – népköltészetünk csakúgy, mint műköltészetünk – fölmutat más népre vágó műveket: tatárra, törökre, németre; „hazán” kívülre. Nincs egyetlen szlovák- vagy román- vagy délszlávellenes népmesénk vagy népdalunk. Ilyet írott irodalmunk nem ismer. Melegen szívünkbe ágyazta viszont e népeknek nemegy alakját Jókai, Mikszáth, Tömörkény, Krúdy, hogy itt is csak a lista elejét mondjam.

Mi hát mégis az „ok”? Hova merítsük kezünket, milyen mélységbe, hogy megleljük a gyökeret, melyet ekként valójában csak szörnyű hatásából ismerünk?

Más anyagba kell, hitem szerint, nyúlunk, mint a történelmi tények. Tények ezek is, bármily bajos – áttételes – a megragadásuk.

*

Nem hiszem, hogy a történelemlényeket olyan mértékben át kellene írni, amire a század nagy lélektani talajtárásainak eredménye már-már a történészeknek is kedvet ad. Bele tudnék kapcsolódni egy olyan munkacsoportba, amely múltunk föltárásához oda venné a sok közé akár egy Jung, egy Léwi-Brühl szellemi szárszámaint is. Figyelemmel hallgatnám a szociológiával érintkező lélektan tanácsait. Aztán a primitív népek és társadalmak, majd a primitív hiedelmekbe és szenvedélyekbe eső modern népek és társadalmak tudatvizsgálóinak észrevételeit. Nem ok nélkül említetem az antiszemitizmusnak mint közvetlen – vagy akár közvetett – pszichés tünetnek fölfogását.

Valóban, archetípus a népek képzeletében az aranykor és annak elvesztése, az édenkert és az abból való kiűzetés, de még a „bon sauvage” is, akit az újonjött megront.

Mennyi tinta folyt vajon történészollakból arról, hogy a Duna-völgy máig fent maradt népei közül melyik volt itt előbb? Bizonyos, hogy jóval kevesebb folyik, ha már akkor világos az, ami ma: a lelki mély okon semmit nem változtat, akárki volt is az első. Ezen az alapon ugyanis egyőnk se tessékelt ki erről a területről – de akár csak egy faluból sem – a másikat, mert hisz, ha ez érvényes érv: minden jenkinek el kellene hagynia Amerikát egyetlen indián kiutasító ujjmutatására.

Nagy Károly 796-ban, tehát pontosan száz évvel a magyarok megjelenése előtt döntötte meg a keletről betört avarok akkor már harmadszáz éves birodalmát. Fiainak, Jámbor Lajosnak utolsó éveiben – 835-ben – történt, hogy a morva Mojmir megverte a nyitrai *szlovén* Pribinát, s népének egy részével délre, Pannóniába nyomta; szívós és nagy távlatú munka árán ez 860 körül készült el népe, a szlovének új településének megszervezésével. Tehát huszonöt évvel Árpád föltűnése előtt; ez, mint tudjuk, bajor, szlovén, frank szövetségben ütközött meg a morva Szvatoplukkal, mivel az 890-ben legyőzván a cseheket, királyi hatalomra tört a német Arnalffal szemben... Mindezt az adatot nem a történelem, hanem az idegbaj szakértőinek figyelmébe ajánlva sorolom föl. Ez volt a Duna-völgyi édenkert, ezt rontották szét azok a pokolból jött ördögök; akik mellest – hogy most már igazán kézen állva járjuk ezt az elsőbbségi leszármazástant – az avarok, sőt azok nagy elődei, a hunok örököseiként emlegettek. Emlegettetnek ma is. Még Krleža is mongoloknak hív bennünket.

*

A modern józan ész keserű humorral tolná félre mindezt, vagyis ennek a patológikus vetélkedésnek egyéb mását, ha nem találna benne, épp ebben, vigasztaló elemet is. Ezeket a sorokat *Tihanyban* írom, a *Balaton* partján. Ezek szláv szavak; nem a szlovákok, hanem szlovének egykori szavai. Az nyilván az én őseim falujának, Ozorának is a neve. Művelődésünk és új állami életünk szláv szavait tőlük vettük át, a *szalonnát* éppúgy, mint a *királyt*. Emiatt én semmiféle versengésben, főleg alacsonyabbrendűségben nem érzem magam. Őszinte hálát és szeretetet érzek ez iránt a ma is magas műveltségű, kitűnő nemzet iránt. Amellyel, mellest népemnek sem volt soha, semmiféle ellenérzése. De nekik sem velünk. Mátyás királyunkról szóló népi történeteket az ő folklóruk őrzi leghívebben. A jelek azt mutatják, hogy első találkozásunkkor már összebarátkoztunk, összeöleleztünk. A jelek épp ezek a *Tihany*- és *Ozora*-szerű idegen szavak. Nincs belőlük sok; helységeink óriás többsége magyar nevű, magyar alapítású. Ennek magyarázata, hogy a Tisza–Duna-köz eladig lakatlan volt. A honfoglalást közvetlen megelőző években Reginó is, Nagy Alfréd angol király is ezt a területet avar, illetve pannon „pusztaság”-nak nevezi. Az ősök adta név nem azért marad meg a településeken és hegyeken, mert azokat táblára írva rájuk tűzték. Hanem mert szájról szájra szállhattak; úgy pedig, hogy azok a szájak mosolyt és csókot – szerelmes és szülői csókot is – váltottak. E szerint őseink békén összefértek egymással. Bölcsebbek voltak, mint mi.

A magyarok 950 körül készültek el a be- és elrendezkedéssel a területen, amelyhez most már igazán bajos megállapítani, kinek is van több joga. Merő érdekességből jegyezhetjük meg, hogy a mai Bécs környékén Huba és Lél törzse vert szállást.

Föltehetően ott sem úgy, ahogy a hajdani – és nagyon is újabb kori – legendák ábrázolják őket. Mai képzeletünk a népvándorlás nomád nemzeteinek életét és műveltségi fokát a ma is nomadizáló népektől, a cigányoktól, a tuaregektől veszi a példát. Ez tán a legtörténetlenebb lázkép. Ötven évvel a megállapodás után az angol király magyar lányt vesz el, a magyar király bajor királylányt; már Arnulfnak második felesége is valószínűleg magyar nő. Ezek a nomádok nem lukas üstökkel vonultak be a faluvégekhez; már ahol volt falu.

*

Van értelme ennek a szobortörölgetésnek? Hisz föltehető, hogy ez a szoborkép, bármi fröcskölte is, már mégsem mumus; a jobbak szemében legalább. A modern elméből, ha más nem, a szkepszise, kisodor efféle valóban csak pszichoterápiára tartozó elfogultságot.

Kintről való rangos írói ábrázolás népünk jelleméről alig van. Ilyet tudtommal a Gide–Valéry–Claudel fényében fürdő *Nouvelle Revue Française* közölt első oldalain a kor egyik legélesebbnek tartott kritikai elméjétől, a már első könyvével, a *Précis de décomposition*-nal országos, majd a *Syllogisme de l'amertume*-mal világismertségre jutott Emil M. Ciorantól.

A munkájával való foglalkozás problémánkat nemcsak szellemileg, hanem földrajzilag is kiterjeszti.

Emil M. Cioran 1957-ben közölt hosszú fejtegetésének rövid summája az, hogy a magyar született elnyomó nép; gyakori szabadságharcának oka, hogy épp mert oly ádáz elnyomó, azért nem bírja, hogy mások őt elnyomják. Ezt a tételt a villogó, mélyreható stílusról ismert író, aki *Histoire et Utopie* c. munkájáért nyomós irodalmi díjat is nyert, nem érvekkkel, hanem emlékekkel támogatja. Koronatanúként vall; román neveltetés után lett a franciák közül is kiemelkedően igazi párisi: Erdélyben született, amikor az még magyar volt. Ő maga egy falu román szellemi vezetőjének a fia. Gyermekkorának mumusa a magyar csendőr. *Lorsque de loin j' en apercerais un, j' étais pris de panique et me mettais a fuir: c' était l' étranger, l' ennemi; haïr, c' était le haïr. A cause de lui, j' abhorrais tous les Hongrois.* Vagyis ha csak messziről csendőrt egyet is látott, vak rémületbe esett, futva menekülni kezdett, ez volt az idegen, az ellenség; gyűlölni, csak gyűlölni lehetett. Miatta irtózott utálkozva minden magyartól.

Ezt az irtóztatós utálatos alakot én is jól ismerem, mindnyájan jól ismerjük. Én, egy országban nevelkedvén E. M. Ciorannal, Habsburg jelmezében (kard, puska, tiroli kalap, barsaglieri kokastoll bokréttával) utáltam, bár rettegni kevésbé rettegtem, lévén nem pópák, hanem pusztai pásztorok s kézművesek neveltje; mások a *flic*, a *gardemobile*, hekus, a zsandár, a fekete kozák, vagyis a szörny pandúr változataiban borzadtak tőle ugyanúgy. Beleértve persze a sziguranca, a Vaszgárda szörnyeit.

Ha valaha szót remélnék érteni a nemzetiségi vitákban, mégis E. M. Cioran választanám vitakezdőül. Nemcsak a mi, mai európai szintünkön beszél. A mi mélységeinkből is.

Oly kedvemre valóan hiperkulturált, hogy nem is kell pszichoanalitikai díványra feküdnie, gátlátalanul vall: lelkünkben beszé! Hogy az idegen-tollas, tűzfegyveres, kardos – a magyar ízlésnek is nevetségesen idegen öltözetű – csendőr, akitől már messziről futni kell, a lángpallosos, a paradicsomrontó angyal: azt tán már a falusi mélylélekbűvár sem jegyzi föl a vallatóblokkjára; közhely. Annál értékesebb szá-

munkra, amit a írásművészet lélekoldó bódulatában ez a kitűnő, különösen a *Tentaion d'exister* című könyvében oly lenyűgöző író itt, rólunk papírra vet. Gyűlölete keltette föl érdeklődését a magyarok iránt. Hiszen azok: *à bien, réfléchir, au temps même de leur splendeur, ils furent tousjours seuls au milieu de l'Europe, isolés dans leur fierté et leurs regrets, sans affinités profondes avec les autres nations... Il a chez ces Mongols raffinés une mélancolie faite de cruauté rentrée, dont on ne trouvera pas l'équivalent ailleurs.* Azaz a magyarok „tündöklésük idején is mindig magányosak voltak Európa közepén bánatuk s büszkeségük gyűrűjében, még csak sógorságban-komaságban sem a többi néppel. Van ezekben a kifinomult mongolokban valami másutt sehol nem lelhető befeléfordult kegyetlenségből fakadó melankólia”. Nem idézhetem teljes egészében a remek szöveget, melynek minden villanása mély aranybányát sejtető aranyrög nekünk. Nekünk, ezt, fölösleges tán mondanom, nem úgy értem, hogy nekünk, magyaroknak, hanem nekünk szociológus-pszichológusoknak, a közösségi türelmetlenség mélytudati vizsgálóinak: soha ilyen világos megfogalmazása a homálynak, soha ennyi tiszta adat az indulatok tárnasarából. „Irigyléssel tölt el – írja tovább szerzőnk a jó stílus területenkívüliségi jogának rousseai-biztonságában, Szent Ágoston-i szabadságában – szomszédainknak (a magyaroknak) pökhendisége is.” *Je jalouse, je vous l'avoue, l'arrogance de nos voisins (sans elle auraient-ils pris les armes?) je jalouse jusqu' à leur langue féroce, s'il len fut, d'une beauté qui n'a rien d'humain, avec des sonorités d'un autre univers, puis santé et corrosive, préparé à la prière, aux rugissements et aux pleurs, surgie de l'enfer pour en perpétuer l'accente et l'éclat.* Szükségtelen tán „aláhúzás tőlem”-mel megjelölni azokat a pontokat, ahol egy Léwi-Strauss lámpáját is haszonnal lehetne a mélybe irányítani. Irigyli még azt a nem-emberien szép, egy más universum zöngéit hozó vérengző-vad nyelvüket, azt a hatalmas erejűt, azt a vitriolosat, azt az imába, bömbölésbe, zokogásba valót, azt a pokolból kitörőt, hogy mögöttünk zengjen s villogjon örökre a pokol.

Ilyet hallhatott, semmi kétség, az első emberpár, minden nép első, még boldog emberpárja, kifutóban a paradicsomból.

No még csak egyet, ha már benne vagyunk. *Bien que je n'en connaisse que les jurons, elle me plait infiniment, je ne me lasse pas d'entendre, elle n'enchante et me glace, je succombe à son charme et à son horreur, à tous ces mots de nectar et de cyanure, si adapté aux exigences d'une agonie. C'est en hongrois qu'on devrait expirer – ou alors renocer à mourir.*

E. M. Cioran, hadd ismételjem, magát franciának tekinti; íróként az is, mégpedig kitűnő, ismételhessem ezt is. A jelenség ezáltal így igazán értékes. Ragyogó francia világossággal és őszinteséggel megfogalmaztatik végre a vád: a franciából tudata ellenére egy transylvain beszél. Egy sorstársunk. A szenvedély megragadható: limbusából akadálytalanul jutott föl, a remek csatornákon: az alaktalanság alakot kapott.

Szinte tárgyilagosat. Ez a nyelv – noha csak a káromkodásait ismeri – tetszik Ciorannak, azaz ezúttal is mélytudatának, mélyemlékezetének. „Elhallgatnám nap-hosszat, elbűvöl és megdermeszt, megejt a bájával, a borzalmasságával, nektárides és ciánmérgező valahány szavával, erre az agonizálás kívánalmaira készült szó-tárral. Az embernek magyarul kellene kiadnia a lelkét – vagy ha nem, eleve lemondania a halálról.”

*

Mindezt nem hallgathatjuk megilletődés nélkül, oly emberi, a keresettségében is. Oly megkeresetten emberi.

De nézzük aztán tárgyilagosan, honnan is árad ez a – szintén poklot idéző – szenvedély. Mi fűti, milyen kemencében, milyen való alapon?

E. M. Cioran 1911-ben született. Benyomásaink három-négy éves korunkban válnak emlékké. Szerzőnk az emlékek honába tehát legkorábban 1914–1915 táján érhetett. Ekkor már a háború dúlt. Ennek elején Románia az ún. központi hatalmak szövetségébe tartozott, azok harci szerencséjének ingásakor fordult szembe velük, nyomban elárasztva Erdélyt 1916-ban. Páni menekülés kezdődött: a dolog váratlanul történt, s a magyar paraszt lakosság is őriz persze archetipikus képet a román fegyveresekről, rettenetesekeket, még 1848-as forradalmunk leverése idejéből. Milliók hagyták el azt a területet, ahol Cioran nevelkedett. Aztán a futás irányt és népet cserélt: most Mackensen serege szágulda végig azt a területet, s a lakosság román része menekült. Aztán futók s futás megint visszaváltott: 1918-ban a nyugatiak győzelme nyomán Ferdinánd román király semmisnek tekintette az előző évi béke kötését: csapatai megint előzőnlötték Erdélyt. Ekkor Cioran hat-hét éves volt. Futókat ettől fogva végig gyermek- és ifjúkorán természetesen csak magyarokat láthatt, üldözött pedig, olyanfajta mese-mélyi mumust, amelyet leír, csakis maga anyanyelvébélit. Ide tartozna, de mégse legyen itt most rajz ezekről; megvan a dokumentumtár ugyancsak intézetekben is, idegzetben is.

De minek sorolni még tényt? Akár ténnyel szemben? Régóta nem a tények birodalmát járjuk.

Hanem az üres hiedelmek s az ezekből származott képtelenségek világát. Voltaképpen már csak ilyeneket kellene fölvonultatnunk, mindkét frontról. S ezek határsáról lenne már tanulság számot adnunk, innen is, onnan is.

Az abszurditás hatása a művészetben két ellentétes sarkon üthet ki. A képtelenség vagy kacajra, vagy könnyekre bír bennünket.

Hogy az istenek harmad-, negyed-, sőt hetedízíglenn tudnak büntetni, ez tragédia. De hogyan fogadjam vajon azt a sors-büntetést, amidőn még olyan kapocs sincs, mint az atridák közt? Képzeljük színpadra azt a képtelenséget, ha a bűnért, melyet hajdan egy gróf egy szorgalmasan föltörő kereskedő ellen elkövetett, egy tanácselnök egy proletárt sújtana.

Ez voltaképpen humoros helyzet. A komikus-elméletek klasszikus alappéldája.

Csakhogy nem tudunk nevetni rajta. A jelenetnek nem nézői vagyunk. A darabot nem művészi toll teremtette; még csak nem is művészi képzelet.

De hagyom abba. Nem azért, kedves barátom, mert nem volna anyag boncolandó még ötször ennyi. De belefáradtam. Abba pusztán, hogy hol a nevetést, hol a könnyet győzzem le magamban; hol egyszerre a kettőt.

Térjünk hát egyenest a konklúzióhoz.

De hisz képtelenül alakult tények konklúziója is csak képtelen lehet!

Foglaljuk hát össze hűvös elmével a lázak s lázalmok tanulságát.

Hogy dolgozó milliók olyan hajdani vezetők vétkeiért feleljenek, akiktől ők is szenvedtek, és akiknek megféleltetésében melleleg ők is rész vettek – ez nemcsak marxista, hanem keresztény fölfogásnak is képtelenség. Mert ez faji álláspont.

Hogy mai szemlélettel mondjunk ítéletet elmúlt idők szemléletében élt emberek fölött – ez meg történelmi képtelenség.

Hogy emberi értéknek minősítsük, ha egy igazságtalanságot lehetőleg fájdalommentesen visznek végbe – erkölcsi képtelenség.

Mi van még? Ismételjük el a hitünk szerinti legképtelenebbet.

Az elsődlegesség képtelenségét.

Hogy ki előzött meg mást egy helyen, erre a szenvedélyt főleg népeknek is csak akkor érdemes pazarolniok, ha ebből, mint mondtuk, valamiféle jog, a jogból pedig esemény következnek. Jó, szednie kell cókókóját a Duna partjairól mind a tizenöt-millió magyarnak. Elvben én nem mondom ellent, függővé téve persze a *hovától*. Ámde a lázálmú jog, mely nekünk ajtót mutat, azon nyomban átröppen egy másik mutatóujjra. Európai műveltségünk alapzatát egy bámulatos, rejtelmes népnek köszönhetjük: a keltáknak, mint tudjuk. Név szerint ők eltűntek, azaz fölszívódtak. De én ismertem egyet, aki bizonyítani tudta a kontinuitást. Ez az egyetlen ember, mert hisz a jog nem függ a lélekszámtól sem, egymaga kiutasíthat minden olyan népet a Duna völgyéből – ki egész Európából –, mely az ő népe után jött ide.

Nem ringathatjuk magunkat abban az ábrándban, hogy egy képtelenségnek az ésszerű kimutatása azon nyomban hat az észre. Ennek igazolására vettük példának egy olyan képzett, minden nyugati eszmeáramlat-megfürdette elme őseMBERI kitörését, mint aminőt E. M. Ciorané produkált. De az ő útja sem járható. Nem adatott mindnyájunknak olyan remek-finom katéter, mint az ő tolla; ennek híján pedig százegynéhány millió embert mégis bajos mélylélektani valló-díványra fektetni.

S még akkor is fönny marad a kétely: vajon ez megoldást kínál-e? Értve úgy, hogy szenvedélye szüretlen világgá fröcskölése után vajon a jeles bölcselő másként *viseltetik* – tehát nem csak gondolkodik és érez – ebben a keserves dologban.

De végül mégse ne vessünk, keservesen sem.

*

Könnyezni se könnyezzünk; elveszett illúzióink miatt.

S amiatt, hogy új illúzióban tán még jó ideig nem lehet részünk, pszichológusoknak, íróknak, nemzetiségre való tekintet nélkül.

Hisz lám jóformán eszmeccserére sincs kellő: benső érintkezésünk. Miért? Vita-társaink birtokon belül vannak. A hitünk szerint való igazságainkat is legfeljebb csak kérhetjük, esedezhetjük: s nem érvényesíthetjük.

Eszmeccserét pedig így nem lehet folytatni, hisz ekként az első vitapontonál megreked.

Mit beszélhetek még azzal, akivel nem egy alapon állok? minden tekintetben egyszintű alapon. Aki – hogy így mondjam – szenvedélyével is birtokon belül áll. Semmit lényegest.

De a birtokon kívüli nincs kívül az emberi méltóságon. Sőt ez őneki nagyon is a birtoka; ez a vára.

Egyenjogúságunk kinyilatkoztatásául mi csak őszinteségünket nyújthatjuk. Számolunk a ténnyel, melynek okait az eddigieknél mélyebben próbáltuk meglesni, hogy anyanyelvünk a határainkon kívül valamiféle ítélet alatt áll. Világosan kimondom, tudatos vagy tudattalan szándék az eltüntetetésére tör, olyanféle egységesítések hatása alatt, aminőt hajdan a pénz és a mértékrendszer kínált. Ezt tévesnek érezzük, emiatt ma ártatlan milliók szenvednek, dolgos tömegek.

Írók, írástudók eszmecseréjének célja nem az, hogy a helytelen szándék – egy vagy száz – enyhüljön. Az megint csak az abszurditás keserű humora, ha egy színpadi jelenetben a rabtartó azért nyújtja a hála kézcsókjára a kezét, mert az addigi tizekét ostorcsapás helyett már csak tízszel kelti áldozatát. Fő mestereink, a forradalmárok nem az igazságtalanságok enyhítésére oktattak s buzdítottak valamennyi-önket. Az eltüntetésünkre.

Nem remélhetvén megfelelő vitatársat, hogyan remélhetünk szóértést?
Egyelőre magunk között; itt még fokozottabb őszinteséggel.

*

Először is egy csődöt kell bevallanunk egymásnak és olvasóinknak; egy kudarcot kell tudatosítanunk.

Szellemi és irodalmi életünk nem is egy, hanem három – ha ugyan nem négy – nemzedékének egy vállalkozása szenvedett székértörést.

Az én nemzedékem már tündöklésre csiszolt öröklésként vette át – Ady, Bartók, Babits, Kodály, Móricz és mennyit soroljak föl? – elveit, hogy miképp valósítsuk meg azt itt, azt az életet, ami nélkül a halál jó? Hány verset írtunk erről mi költők, hány tanulmányt a prózaírók! És mennyit fordítottunk s tanultunk. Ez volt a *Válasz* egyik első programpontja, ez a *Szép Szó*-é, a *Századunk*-é, a *Gondolat*-é, a *Magyar Csillag*-é. Semmire úgy elő nem készítettük az utánunk következő nemzedékeket, mint erre. Elhitettük velük, testvéri kezek fogadják majd a kinyújtott kezüket. Meleg pillantás gyúl pillantásunkra, ha vigyázó szemüket immár nem Párizsra, hanem Pozsonyra, Bukarestre, Belgrádra vetik.

Mi erre más választ érdemeltünk volna. Így kompromittálódunk áttételesen író voltunkban is. Emlékszem a pillanatra, midőn megtudtam, hogy a szlovákiai magyarok deportálásának kormánybiztosa az egyik neves szlovák költő; miniszteri felelőse pedig egy másik, nála is jelentősebb költő. Költőként is kisebbnek éreztem magam.

Persze hogy szégyenkezem, először is azok előtt, akik hallgattak ránk. Mint akit hazugságon kaptak. Magam előtt azután, mintha ki arra ébredt, hogy rossz művet írt. A „nép” kétszer realizálódik az író köré; amikor maga elé képzelem mint ábrázolandót; azután mint az olvasóit. Nem merek az olvasóink elé lépni, ha nem ábrázolom jól a népemet; ha nem állok helyt érte. Velük van dolgunk. Vigyázó szemünket rájuk kell irányoznunk, hogy megvédjük ezt a mi helyünket századunk ragályától, ettől a mély-okozatú ámokfutástól; attól is, hogy mi fussunk, attól is, hogy ránk fussanak.

Szomszédainkkal való szóértésünket szolgálná ez a levélváltás, de lám, mégsem egy magyar és egy szomszéd cserél gondolatot, hanem egy magyar és egy magyar. Európai voltomban magamat oly mélyen megsértve, helyzetemet olvasóim előtt oly vigasztalannak érzem, egy közös bajt úgy a szívemre vettem, hogy végleges tárgyilagossággal, úgy látszik, csak hozzám közelállóknak tudok beszélni róla.

Szeretettel köszönt

Illyés Gyula